

Hoge Duitse officieren en wethouder Van Dam bij expositie Het Duitse boek in het Rijksmuseum.

Amsterdamse cultuurbolwerken in oorlogstijd

Door Max van den Berg

Het Amsterdamse ijsclubterrein (nu Museumplein) was tijdens de bezetting afgezet met prikkeldraad en voorzien van talrijke bunkers en luchtafweergeschut. Het gebied was een van de belangrijkste Duitse verdedigingspunten in Amsterdam, klaar om een intocht van geallieerden tegen te houden. Kolonel Koener, commandant van de verdedigingsstaf, bewoonde een villa tegenover de ingang van het Stedelijk Museum, een van de drie bekende culturele instellingen rond het plein, samen met het Rijksmuseum en het Concertgebouw. Hoe verhielden deze iconische bolwerken van kunst en cultuur zich tot de Duitse bezetting?

Rijksmuseum

In 1885 werd de kunstcollectie van de Nederlandse staat ondergebracht in het kort tevoren voltooide Rijksmuseum, een ontwerp van architect P.J.H. Cuypers. De collectie was samengesteld uit het schilderijenbezit van de Nederlandse stadhouders, de gemeente Amsterdam en particuliere verzamelaars. Aan het begin van de Duitse bezetting was Frederik Schmidt Degener directeur van

het museum. In 1941 werd hij opgevolgd door Max Dittmar Henkel.

Aan de vooravond van de bezetting waren al delen van de collectie buiten het museum in veiligheid gebracht. *De Nachtwacht* was opgerold en na enige omzwervingen opgeborgen in een bunker in de duinen bij Castricum. De leeg gekomen ruimtes waren snel opgevuld met materiaal van het Nederlandse Spoorwegmuseum en werken van

een groot aantal Hollandse schilders. Maar dit kon een opgedrongen serie nazi-exposities niet tegenhouden.

Leden van de SS en Duitse soldaten hadden vrij toegang tot het museum, waar elk Joods kunstwerk was verwijderd. Tot de verplichte exposities behoorden *Westfaalse en Nederrijnse kunst, Duitse vrouwen werken voor het volk* en *Barnsteen, het goud van de zee*, alle in 1941. In de daaropvolgende twee jaar gevolgd door *Het Duitse boek*, *Het Duitse speelgoed*, *Kunst aan het front* en *Soldaten werken*. In 1944 vond hier een door Mussert geopende expositie over de Nationale Jeugdstorm plaats. Al deze tentoonstellingen werden begeleid met forse publiciteit en met veel bombarie bezocht door hoge Duitse officieren en kopstukken van de NSB. Maar ook collaborerende wethouders en ambtenaren mochten zich graag in dit gezelschap vertonen. Rembrandt, de beroemdste kunstenaar in het museum, was door propagandaminister Joseph Goebbels inmiddels uitgeroepen tot Germaanse held. In de Amsterdamse filmstudio Cinetone werd door de uit Duitsland overgekomen cineast Hans Steinhoff (verantwoordelijk voor de beruchte nazifilm *Hitlerjunge Quex*) een groots opgezette film gemaakt over het leven van de schilder. Maar wel voorzien van antisemitische trekjes. Joods uitziende handelaren wisten Rembrandt op listige wijze schilderijen te ontfutselen. De NSB organiseerde omvangrijke Rembrandt-bijeenkomsten en -filmdagen. Dit alles om Nederland in de Germaanse cultuur op te nemen.

Stedelijk Museum

In de jaren dertig was Willem Sandberg conservator van het Stedelijk Museum. Al vanaf 1933, na Hitlers machtsovername, zette het museum zich in voor Duitse emigranten en Joodse kunstenaars. Het steunde onder meer schilder en Bauhaus-docent Johannes Itten en de Joodse kunstverzamelaar Tannenbaum.

Toen Sandberg in 1938 Spanje bezocht, werd hij diep getroffen door de oorlogsverwoestingen en het bombardement op Guernica. Terug in

Rembrandt, de beroemdste kunstenaar in het museum, was door propagandaminister Joseph Goebbels inmiddels uitgeroepen tot Germaanse held.

Nederland besloot hij onmiddellijk een veilige kunstslag in de duinen bij Castricum te bouwen. Daar werden de belangrijkste werken van het Stedelijk Museum opgeslagen, maar ook van het Rijksmuseum, het Rotterdamse Museum Boymans, de Leidse Lakenhal en het Haagse Mauritshuis. Ruim vijfhonderd meesterwerken vonden daar een veilig en droog onderkomen. Tijdens de bouw van de *Atlantikwall* moest de bunker in de duinen worden ontruimd. Alle werken, inclusief de opgerolde *Nachtwacht*, werden overgebracht naar onderaardse spelonken in de Pietersberg bij Maastricht. Gebeurde dat in het geheim? Nee, openlijk en met Duitse toestemming. Die zagen de tijdelijke behuizing van de honderden meesterwerken

als een depot voor het toekomstige Kunstmuseum van Hitler in de Oostenrijkse stad Linz. Sandberg haalde alles uit de kast om het museum van nazi-exposities te vrijwaren. Hij organiseerde onder meer de tentoonstelling *Stad en land* over landschaps- en stedenschoon van Nederlandse kunstenaars. Opmerkelijk was zijn expositie *150 Jaar mode*. Bij de aankondiging werden naast jurken, broeken en kostuums ook moffen tentoongesteld. Maar die moesten op bevel van de bezetter worden verwijderd. Toch kreeg ook het Stedelijk Museum twee exposities opgedrongen: *De jeugdherberg van morgen* en *Kunstenaars*

Ewald Balsler als Rembrandt.

zien den Arbeidsdienst.

Sandberg, die met Gerrit Jan van der Veen in het verzet zat en deelnam aan de overval op het Amsterdamse bevolkingsregister op 27 maart 1943, nam niet lang daarna noodgedwongen de benen naar de duinen van Castricum en bleef de rest van de oorlog ondergedoken. Op 20 september 1944 sloot het museum zijn deuren. Meteen na de bevrijding ging Sandberg, nu als

Opening van de Cobra tentoonstelling in het Stedelijk Museum Amsterdam, 1949

directeur van het museum, voortvarend aan de slag. Op 1 juli 1945 opende *Kunst in het harnas*, een tentoonstelling met werk van gefusilleerde kunstenaars die actief geweest waren in het verzet. Onder hen Willem Arondeus, Gerrit Jan van der Veen en Johan Limpers, allen betrokken bij de overval op het bevolkingsregister. Sandberg zou zich later ontfermen over de schilders van de Cobra-groep onder wie Karel Appel. Hij verschafte de straatarme kunstenaar schilderslinnen en organiseerde in 1949 de eerste grote Cobra-tentoonstelling. Het getoonde werk viel niet in de smaak bij het publiek en veroorzaakte woedende reacties. Zieke geesten, geklodder, kinderwerk viel hen als commentaar ten deel.

Concertgebouw

Zo strijdbaar als Willem Sandberg, zo meegaand was Willem Mengelberg, dirigent van het Concertgebouworkest. De bekwame musicus was geen lid van de NSB, maar wel zeer Duitsgezind. Mengelberg organiseerde orkestuitvoeringen in Duitsland en Oostenrijk.

In het Concertgebouw zelf vonden vele nazibijeenkomsten plaats, soms opgeleusterd door het orkest. Op 13 december 1942 werd Mussert hier uitgeroepen tot de leider van het Nederlandse volk. Ook de WA en het Duitse leger hielden er bijeenkomsten. Seyss-Inquart was een liefhebber van het Concertgebouworkest en wilde zelfs een eigen loge in het gebouw laten aanbrengen.

Mussert in het Rijksmuseum, 1942.

Toen fluitist W. Clemens, een fanatieke NSB'er, als zakelijk leider van de vereniging van orkestleden werd aangesteld, ging driekwart van de leden daarmee akkoord. Juni 1943 verzocht hij het orkest om bij de begrafenis van de felle Jodenjager Generalkommissar Fritz Schmidt de Treurmars uit *Eroica* te spelen. Dat ging de orkestleden te ver. Maar toen hij achter de rug van de orkestleiding de musici individueel benaderde, bleken dertig van hen toch bereid om voor 25 gulden te spelen. Zestien Joodse orkestleden (een vijfde van het totaal) werden ontslagen zonder noemenswaardig protest. Namen van Joodse componisten zoals Mendelssohn en Mahler werden in de zaal met doeken afgedekt. Tsjajkovski en alle Russische, Engelse en Amerikaanse componisten werden in de ban gedaan.

Hoe verklaren we de serviele houding van de musici, hun gebrek aan solidariteit en samenhang? Door het kabinet Colijn was voor de oorlog fors bezuinigd op cultuur, waardoor zelfs de meest vooraanstaande musici zwaar onderbetaald waren. Tijdens de Duitse bezetting ontvingen zij voor het eerst een fatsoenlijk salaris. Dat verklaart deels hun ambivalente houding in oorlogstijd. Joodse musici, maar ook musici die zich niet bij de Kultuurkamer hadden aangesloten, voorzagen in hun onderhoud met het geven van clandestiene huisconcerten. Met het toenemen van de Jodenvervolging werden deze bijeenkomsten illegaal. Maar dit droeg wel bij aan de intensiteit en de emotionele lading. Veel van deze concerten vonden plaats in de grote woningen rond het Concertgebouw.

